

אחור וקדם צרתני

"למנצח לדוד מזמור ה' חקרתני ותדע:
אתה ידעת שבתאי וקומי בנתה לרעי מרחוק ...
כי אין מלה בלשוני הן ה' ידעת כלה:
אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה:
פליאה דעת ממני נשגבה לא אוכל לה:
אנה אלך מרוחך ואנה מפניך אברח ...
אשא כנפי שחר אשכנה באחרית ים:
גם שם ידך תנחני ותאחזני ימינך" (תהלים פרק קלט, פסוקים א-י).¹

ויקרא רבה פרשה יד סימן א²

"אשה כי תזריע" - זהו שכתוב: "אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה".

אמר ר' יוחנן: אם זכה אדם נוהל שני עולמות: העולם הזה והעולם הבא, שכתוב: "אחור וקדם צרתני". ואם לאו, בא ליתן דין וחשבון, שנאמר: "ותשת עלי כפכה", כדכתיב: "כפך מעלי הרחק" (איוב יג כא).³
אמר ר' שמואל בר נחמן: בשעה שברא הקב"ה אדם הראשון, אנדרוגינוס בראו ונסרו ועשה לו שני גבים: גב מכאן וגב מכאן. אמר ר' שמעון בן לקיש: בשעה שברא אדם הראשון, דו פרצופין נברא ונסרו ונעשה שני גבים: גב לזכר גב לנקבה ...⁴

רבי ברכיה ורבי חלבו בשם רבי שמואל בר נחמן: בשעה שברא הקב"ה אדם הראשון, גולם בראו, והיה מוטל מסוף העולם ועד סופו, כמו שאתה אומר: "גלמי ראו עיניך" (תהלים קלט טז).⁵ ר' יהודה ברבי סימון בשם ריב"ל אמר: בשעה שברא הקב"ה אדם הראשון, מלא כל העולם כולו בראו. מן המזרח למערב מנין? שנאמר: "אחור וקדם צרתני". מן הצפון לדרום מנין? שנאמר: "ולמקצה השמים ועד קצה השמים" (דברים ד לב). ומנין כחללו של עולם? שנאמר: "ותשת עלי כפכה".⁶

¹ ללא ספק, מהפרקים היותר ליריים של ספר תהלים. וכבר אמר על מזמור זה אבן עזרא: "זה המזמור נכבד מאד בדרכי השם ואין באלה החמישה ספרים (חמשת ספרי תהלים) מזמור כמוהו". וראה דעת מקרא (עמוס חכם) בדברי הסיכום שלו לפרק זה.

² מקבילה מדויקת, כמעט מילה במילה, נמצאת בבראשית רבה פרשה ח, המתארת, עפ"י המדרש כמובן, את בריאת האדם ביום השישי. אנו נבקש למיין את השיטות השונות המובאות במדרש זה: שיטת ר' יוחנן, שיטת ריש לקיש, ר' אלעזר וכו', ולמצוא להן מקבילות, בעיקר במדרש תנחומא על פרשתנו. כל חכם לפי שיטתו והעניין שהוא דורש. המשותף כמעט לכל השיטות הוא הוצאת הפסוק מתהלים מידי פשוטו, שהוא תפילת היחיד: דוד ו המשורר, והחלתו על אדם הראשון או על "האדם" בכלל. ראה בבא בתרא יד ע"ב שאדם הראשון הוא אחד מעשרה זקנים שכתבו את ספר תהלים.

³ דרשת ר' יוחנן מוציאה את הפסוק מידי פשוטו, לא רק במילותיו (ראה אבן עזרא על הפסוק), אלא גם במבנהו. לא הקבלה משלימה בין שני חלקי הפסוק, אלא הקבלה ניגודית. "אחור וקדם" למי שזכה, "ותשת עלי כפכה" למי שלא זכה. ובמדרש תנחומא מובאת שיטת ר' יוחנן באופן קצת שונה: "הכתוב מדבר באדם הראשון. אמר ר' יוחנן: כתוב בו שתי יצירות, שני יוד"ן, "וייצר ה' אלהים את האדם" - יצירה אחת בעולם הזה ואחת לעולם הבא. אבל הבהמה והחיה והעוף כתוב בהן יצירה אחת". דרשות רבות נאמרו על שני היר"ד"ן שב"וייצר" של האדם. ראה, למשל, ברכות סא ע"א ושם דווקא נראה כאילו גם לבהמה יש יצר. ושם נמצא גם הביטוי "אוי לי מיצרי, אוי לי מיוצרי". ועל ההשוואה עם הבהמה אצלנו, ראה דברי ר' שמלאי בסוף המדרש.

⁴ דרשות ר' שמואל בר נחמן ור' שמעון בן לקיש מתמקדות במוטיב של דו-מיניות האדם שנברא תחילה עם צד זכר ונקבה שווים ורק אחר כך נפרדו. בדומה לרעיון של הריבוי והזוגיות בטבע, כולל האדם, מול אחדות הבורא. ראה אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק ח: "אחור וקדם צרתני - זה אדם וחוה שנבראו כאחד. ולמה לא נתנה לו מיד? אלא שהיה צפוי לפני הקב"ה שאדם הראשון עתיד לעשות לו במה של עץ להיות יושב ודן עליה ... העביר המקום לפניו סדר בהמה וחיה ועופות ... לראות מה יקרא לו ... קרא לבהמה בהמה, קרא לחיה חיה, קרא לעופות עופות וחזר וקרא שמות לכל אחד ואחד. קרא למלאכי השרת מעופפים ... אף להקב"ה קרא שם ... התחיל אדם הראשון מתרעם לפני הקב"ה ואומר לפניו: רבש"ע, לכל הבריות שבראת בעולמך בראת זוג ולי אין זוג וכו". ובעניין הדו-פרצופין ראה אבות דרבי נתן להלן. וכן ראה רמב"ן בשמות לג כג על הפסוק: "וראית את אחורי ופני לא יראו". וראה גם שמות רבה ט על הדו פרצופין שהיה במעמד הר סיני שהוא "קול אלהים חיים". ואלה נושאים מורכבים וסבוכים ודיינו במה שהבאנו.

⁵ "גלמי ראו עיניך ועל ספרך פלם יכתבו ימים יצרו וְלוֹ אֶחָד בָּהֶם", גם הוא פסוק מפרק קלט בתהלים בו פתחנו. בשיטת רבי ברכיה ושות', האדם נברא כגולם. בכיוון אחר נדרש פסוק זה באבות דרבי נתן נוסח א פרק לא: "רבי יהושע בן קרחה אומר: הרי הוא אומר גלמי ראו עיניך ועל ספרך כולם יכתבו - מלמד שהראוהו הקב"ה לאדם הראשון דור דור ודורשיו, דור דור ופרנסי, דור דור ומנהיגיו, דור דור ונביאיו, דור דור וגיבוריו, דור דור ופושעיו, דור דור וחסידיו". דור דור ודורשיו - גם הדרשות שלנו מקורן באדם הראשון ...

⁶ כאן שני חלקי הפסוק הם מקבילה משלימה ומתארים את אדם הראשון הממלא את היקום. מצטרף אליהם הפסוק בספר דברים, פרשת ואתחנן: "כי שאל נא למים ראשנים אשר היו לפניך למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ ולמקצה השמים ועד קצה השמים הנהיה כדבר הגדול הזה או הנשמע כמהו" - פסוק המתאר אמנם את מעמד הר סיני, אך הדרשן מצליח לתמרן אותו לעניין אדם הראשון שמוזכר שם. יחד מתארים פסוקים אלה את אדה"ר כממלא את חללו של העולם בשלושה המדדים: אורך, רוחב, גובה (מזכיר אולי את האירו [vitruvian man](#) של ליאונרדו דה-וינצ'י). מוטיב זה שהאדם הראשון מלא את כל היקום נזכר במספר מקומות במדרש. ראה מסכת חגיגה יב ע"א: "אמר רבי אלעזר: אדם הראשון מן הארץ עד לרקיע (או: מסוף העולם ועד סופו, כדברי רב יהודה שם), שנאמר: למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ. וכיון שסרח - הניח הקב"ה ידיו ומיעטו, שנאמר: "אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה". וכן הוא בסנהדרין לח ע"ב. ובילקוט שמעוני, הנמכת קומתו של אדם הראשון הייתה משום שהמלאכים, שתחילה התנגדו לבריאתו, התחילו להעריץ אותו: "אחור וקדם צרתני - מתחלה נברא מן הארץ עד לרקיע וכשראו אותו מלאכי השרת נזדעזעו

אמר ר' אלעזר: "אחור" - זה יום ראשון "וקדם" זה יום האחרון. על דעתו של ר' אלעזר, שאמר ר' אלעזר: "תוצא הארץ נפש חיה" (בראשית א כד). "נפש חיה" - זו רוחו של אדם הראשון. אמר ריש לקיש: "אחור" - זה מעשה יום האחרון, "וקדם" - זה מעשה יום הראשון. על דעתו של ריש לקיש, שאמר ריש לקיש: "ורוח אלהים מרחפת על פני המים" - זה רוחו של מלך המשיח.⁷

אמר רבי שמואל ברבי תנחום: "אחור" - לכל המעשים, "וקדם" - לכל העונשין. אם זכה אדם אומרים לו: אתה קדמת לכל מעשה בראשית, ואם לאו, אומרים לו: יתוש קדמך, שלשול קדמך! ר' שמואל ברבי תנחום אמר: אף קילוסו אינו בא אלא באחרונה, שנאמר: "הללו את ה' ... החיה וכל בהמה רמש וצפור כנף" (תהלים קמח ו), ואח"כ: "מלכי ארץ וכל לאומים שרים וכל שופטי ארץ" (שם יא).⁸

אמר ר' שמלאי: כשם שיצירתו של אדם אחר בהמה חיה ועוף, כך תורתו אחר בהמה, חיה ועוף. זהו שכתוב: "זאת תורת הבהמה" (ויקרא יא מו), ואח"כ: "אשה כי תזריע וילדה זכר".⁹

אבות דרבי נתן נוסח א פרק א

כשבראו הקב"ה לאדם הראשון צר אותו פנים ואחור, שנאמר: "אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפך". וירדו מלאכי השרת לשחתו ונטלו הקב"ה ונתנו תחת כנפיו שנאמר: "ותשת עלי כפך".¹⁰

אבות דרבי נתן נוסח ב פרק ח

"אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפך" - מלמד כשברא הקב"ה את אדם הראשון בקשו מלאכי השרת להבהבו¹¹ ופרש המקום כפו עליו¹² ושמרו והטיל שלום ביניהם. שנאמר: "המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו".¹³

ונתיראו מלפניו. מה עשו? עלו כולן לפני הקב"ה למעלה אמרו לפניו: רבש"ע, שתי רשויות יש בעולם? הניח הקב"ה ידו על ראשו ומעטו והעמידו על אלף אמה (ילק"ש בראשית רמז כ). והוא בדומה לבראשית רבה ח י: "אמר ר' הושעיא: בשעה שברא הקב"ה אדם הראשון טעו בו מלאכי השרת ובקשו לומר לפניו קדוש. מה עשה הקב"ה? הפיל עליו תרדמה וידעו הכל שהוא אדם". (ומהתרדמה הזו נוצרה האישה, הזוגיות של האדם, שהשוותה אותו עם שאר בעלי החיים ויצרה חייך סופי וברור בינו ובין הקב"ה שהוא אחד). דרשות אחרונות אלה, אמנם מסכימות עם ר' ברכיה במדרש שלנו בהקשר לתוכן, אך באשר למבנה, הן הולכות בשיטת ר' יוחנן שההקבלה בפסוק היא נגודית ולא משלימה. "אחור וקדם צרתני" לפני החטא, "ותשת עלי כפכה" אחרי שאדם הראשון חטא.⁷

"אחור וקדם" לפי שיטה זו הוא במרחב הזמן: ביום השישי לבריאה, או בששת ימי הבריאה, או בהיסטוריה כולה. ובתנחומא כאן הנוסח קצת אחר: "ר' שמעון בן לקיש אומר אחור למעשה יום ששי, וקדם למעשה יום הראשון. מה טעם? דאמר ר' שמעון בן לקיש: ורוח א-להים מרחפת על פני המים - זו נפשו של אדם הראשון. לפיכך הוא אומר: אחור וקדם צרתני - אחור למעשה יום ששי וקדם למעשה יום ראשון. ר' אלעזר בן פדת אומר: אחור למעשה יום ששי וקדם למעשה יום ששי ... ונפשו של אדם נבראת תחילה, שנאמר: תוצא הארץ נפש חיה, ואין נפש חיה, אלא נפשו של אדם, שנאמר ויהי האדם לנפש חיה (בראשית ב ז) ... שהיה עסוק בו (בה) כל יום השישי. הוי אחור וקדם צרתני, אחור למעשה יום השישי, וקדם למעשה יום השישי". לפי ר' אלעזר בתנחומא זה, ושלא כר' אלעזר בויקרא רבה, דיינו בכך שה"אחור וקדם" הם על פני יום השישי בו נבראו כל בעלי החיים (נפש חיה). האדם קודם לכל החי, אך לא לטבע הזומם והצומח. לפי ריש לקיש ה"קדם" הוא לפני תחילת הבריאה כולה, לפני היום הראשון. האדם (אם זכה) קודם לטבע כולו, לא לחי אלא גם לצומח ולדומם. ושיטת ר' אלעזר בויקרא רבה ש"אחור - זה יום הראשון", צריכה הסבר.

⁸ המיקום של דברי ר' שמואל בן תנחום, על שני חלקיו, ברצף הפנימי של המדרש, הוא מלאכת מחשבת. בדבריו הראשונים הוא ממשיך לכאורה את הדיון בהקשר עם בריאת העולם (אתה קדמת למעשה בראשית, יתוש קדמך וכו'), אך מעביר את כל הדיון למימד רוחני טהור (אחור וקדם לכל המעשים). דבריו גם מתקשרים עם דברי ר' יוחנן שפתח את המדרש. ואילו בחלקו השני, משמשים דבריו של ר' שמואל בן תנחום מבוא לדברי ר' שמלאי הדין גם הוא בהשוואה עם בעלי החיים וחיותם את המדרש בקשר לפרשת השבוע.

⁹ ר' שמלאי הוא היחיד שאינו דורש את הפסוק "אחור וקדם צרתני" ואינו נדרש לכתובים, אלא מתמקד במקרא, בספר בראשית וויקרא עצמו ומצביע על כך שספר ויקרא מקדים את "תורת הבהמה" לתורת האדם, בדומה לסדר הבריאה. ובתנחומא הסיום הוא: "אמר האדם: אחר שברא הקב"ה כל בהמה וחיה ברא אותי? כך התינוק הזה, עד שלא יצא ממעי אמו הקב"ה מצוה עליו: מזה אכול ומזה לא תאכל, וזה לכם הטמא. ומשהוא מקבל עליו במעי אמו את כל המצות שבתורה אחר כך נולד, שנאמר: אשה כי תזריע וילדה זכר". מה עניין התינוק לכאן? האם הוא המשך העניין הקודם? האם הוא תשובה לשאלת האדם מדוע הוא נברא אחרון? או שמא עניין אחר שאינו קשור לחלק הקודם? המאיר עינינו יבורך.

¹⁰ חזרנו למוטיב הדו-פרצופיות של האדם, אך כאן המלאכים אינם מעריצים את היצור הדו-צידי (פרצופי) הזה (ראה הערה 6 לעיל), אלא נלחמים בו ומבקשים לשחתו. וגם כאן חציו השני של הפסוק - "ותשת עלי כפכה" הוא חיובי, אך לא כחלק מהבריאה המקורית (חללו של עולם), אלא כדבר מאוחר יותר שניתן כהגנה לאדם מפני המלאכים.

¹¹ על הביטוי "להבהבו" ראה ברכות לד ע"א, בבא מציעא פט ע"ב.

¹² השלום בדימוי של פריסה או פריסת כפיים נמשכת לדורות, הן בברכת כוהנים הפורסים את כפיהם ומסיימים ב: "וישם לך שלום" והן בנוסח ברכת השכיבו לשלום בליל שבת: "הפורס סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים".

¹³ התנגדות המלאכים לבריאת האדם, בפרט לאחר שראו את התוצאה - "אחור וקדם צרתני", גרמה גם למחלוקת קשה ביניהם. ראה בראשית רבה פרשה ח לגבי הויכוחים השונים של המלאכים לפני בריאת האדם: "הללו אומרים יברא הללו אומרים לא יברא". עד שצריך היה הקב"ה לא רק לפרוש כפו על האדם: "ותשת עלי כפכה" ולהגן על יצירתו, אלא גם להשכיח שלום בפמליא של מעלה. מתוך המחלוקת נברא השלום. לא רק שלום בין האדם למלאכים, אלא גם שלום בין המלאכים לבין עצמם. "גדול השלום שדרים עליונים צריכים שלום שנאמר: המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו (איוב כה ב). והרי דברים קל וחומר: ומה אם במקום שאין איבה ותחרות ושנאה ובעלי דבא צריכים שלום, קל וחומר למקום שיש בו כל המידות הללו" (ספרי במדבר פסקא מב וישם לך שלום). ואנו נהפך את הסדר: בריאת האדם כפתה, כביכול, השכנת שלום בעולמות העליונים. עכשיו משנברא, משימתו היא להשכיח שלום גם בעולם הזה. אך גם לכך צריך סיעתא דשמיא: "עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל". ובפרט על ירושלים!

תש"ס, תשס"ח

פרשת תזריע

שבת שלום
מחלקי המים